

Könül Ağayeva
ADU

TƏRCÜMƏDƏ HERMENEVTİKA KONSEPSİYASI VƏ EKİVALENT TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: hermenevtika, transformasiya, linqvistik polisemiya, mətni qavrama, ekvivalent, fenomen

Keywords: Hermeneutics, transformation, linguistic polysemi, textual exegesis, equivalency, phenomenon

Ключевые слова: герменевтика, трансформация, лингвистическая полисемия, восприятие текста, эквивалент, феномен

Hermenevtika yunanca hermeneuo sözündən olub, mənası “aydınlaşdırma” deməkdir. Tərcümədə hermenevtika konsepsiyasının məgzi mətnin obyektiv (sözlərin qrammatik mənaları və tarixən şərtlənmiş variantları) və subyektiv (müəlliflərin niyyəti) əsaslara görə mənasının müəyyən etməkdən ibarət olan şərh etmə bacarığıdır. Bir nəzəriyyə kimi hermenevtika Ellinizim dövründə klassik mətnlərin izahı və tədqiqi ilə əlaqədar meydana gəlmiş və sonradan dini kitabların şərhini çərçivəsi daxilində inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrdə mətnin mənasının predmeti, hüdudları ilə məhdudlaşdırılmayan “sərbəst” hermenevtikanın inkişafı başlayır. XX əsrdə Hermenevtika konsepsiyası tədricən ilk vaxtlar ekzistensializm çərçivəsində (Haydegger), tədricən isə fəlsəfi hermenevtikanın özündə fəlsəfinin metodoloji əməliyyatlarından biri kimi formalaşır. Hermenevtika konsepsiyası elmin bir çox sahələrində, o cümlədən də tərcümə sahəsində tətbiq olunur. Tərcümə iki istiqamətdə inkişaf edir: bir tərəfdən o, bir dildə ifadə olunan verbal ismarıcın digər dildəki ifadəyə transformasiyasının uğuru, digər tərəfdən isə mətnlərin qavrama və təfsir proseslərinin həyata keçirilməsidir.

Hermenevtika nəzəriyyəçisi P.Rikör tərcümədəki çətinlikləri həm linqvistik, həm də fəlsəfi baxımdan ətraflı şəkildə təhlil edir. V.Homboltdun ardınca o, irəli sürür ki, tərcümədə çətinliklərin ilkin səbəbi müxtəlif tarixi proseslər, etnik mənsubiyyətlər və millətlər arasında formalaşmış xarakterik dillərin dəyişilməyən müxtəlifliyidir. P.Rikörün dediklərinə əsasən, bu orijinal linqvistik müxtəliflik aşağıdakı yolla göstərilir: başa düşmədə çətinlik yaradan fonetik və tələffüz müxtəliflikləri vardır, morfoloji və sintaktik sistemlər müxtəlifcinslidir, qrammatik quruluş hər bir dilin özünə xasdır. Məsələn, filosof izah edir ki, feilin zamanları hər dildə fərqli cür düzəlir. Bəzilərinə hərəkətin zaman mövqeyi göstərilir, sadəcə onun tamamlanıb-tamamlanmaması vurğulanır. Başqa dillərdə feilin zaman formaları heç ümumiyyətlə yoxdur, hadisələrin ardıcılığı zaman bildiren sözlər vasitəsilə göstərilir. Dilin qrammatik quruluşu ümumi dünyagörüşü formalaşdırma bilər. P.Rikör tədqiqatçıları arasında geniş yayılmış yunan fəlsəfəsinin ontologiya problemlərinə (həyatın mənbələri və mövcud olma məqsədi və fikirləri) yönəlmiş istiqamətlərin “to be” (olmaq) feilinin yunan dilində mövcud olan ikili funksiyası ilə izah oluna bilməsi fikrini təsdiqləyir: bu feil bir tərəfdən mübtədə ilə xəbər arasın-

da əlaqələndirici söz kimi çıxış edir, digər tərəfdən mövcud olma anlayışını ifadə edir. “To be” (olmaq) feili ingilis dilində də eyni ikili funksiya ifadə etdiyindən tərcümə prosesində müəyyən anlaşılmazlıqlar yarana bilər. Nümunəyə nəzər salaq: It was mad of me, but I asked Lady Brandon to introduce me to him. Perhaps it was not so mad, after all. It was simply inevitable. We would have spoken to each other without any introduction. I am sure of that. Dorian told me so afterwards. He, too, felt that we were destined to know each other. (Oscar Wilde “The Picture of Dorian Gray”). Verilmiş nümunədən görüldüyü kimi “to be” feili müxtəlif zaman formalarının düzəlməsində iştirak edir.

Yuxarıda adı çəkilənlərin hamısı tərcümə prosesində şifahi ünsiyyətin ciddi struktur transformasiyasını tələb edir. Mücərrəd struktur da həmçinin hər bir dilə xasdır. Oxşar olaraq, bu və ya digər dilin leksikasının zənginliyini təşkil edən semantik sistemlər də eyni deyil, hətə üstəlik semantik sahələr bir-biri ilə üst-üstə düşmədiyi üçün sinonim qrupları da fərqlidir və kontekstlər də bir-birindən fərqlənir. Beləliklə, linqvistik polisemiya (çoxmənalılıq) meydana gəlir. Nəticədə, hər dəfə məna da kontekst içərisində müəyyən edilir. Kontekst hər dəfə, dediyimiz kimi, sözün nitq deyilərkən verdiyi mənanı müəyyən edir. Paul Rikör fikrini izah etmək üçün “le bois” (taxta) - fransız sözündən istifadə edir. Fransız dilində bu sözün bir neçə mənası vardır: balaca meşə və ya ağaclar; eyni zamanda o, tikinti materialı olan taxta mənasını, yanacaq materialı olan odun mənasında da işlənir. Digər dillərdə bu mənalar fərqli semantik xətlərə məxsus tək bir yox, bir neçə sözlə ifadə edilə bilər. İngilis dilində “wood” sözü bir neçə məna ifadə edir – taxta, ağac, odun, kiçik meşə mənasında işlədilir. Əgər sözlərin yaratdığı üslubi çalarları da nəzərə alsaq bu zaman tərcümə zamanı linqvistik çətinliklərlə yanaşı üslubi çətinlikləri də nəzərə almaq vacibdir. Məsələn bu cümlədə olduğu kimi -

She plays Juliet like a wooden doll. (Oscar Wilde “The Picture of Dorian Gray”).- *O Culiettanı mükəmməl oynayırdı. (O Culiettanı taxta gəlincik kimi oynayırdı).* “Like a wooden doll”- burada obrazı təbii oynamaq, süni oynamaq mənasında işlədilmişdir. Bu cümləni tərcümə edərkən tərcüməçi - wooden doll ifadəsinin təşbeh olduğunu və aktyorun rolu mükəmməl oynamadığını başa düşür. Bu cümlədə wood sözü lüğəvi mənada deyil, üslubi çalarlıq kəsb edir.

P.Rikörün fikrinə əsasən, tərcümə prosesində gözlənilən linqvistik çətinliklərlə yanaşı, mətnin məzmununu saxlamaq məqsədilə əlaqədar qəlizliklər də ortaya çıxır [2, s.6]. Mənbənin müəllifinin fikrində yazılı ünsiyyətin sonunu qəbul edənlərdən lazımı anlayış tələb edən xüsusi məna var. Nəticədə isə, tərcüməçilər XIX əsrdə tərcümənin müxtəlif üsullarından bəhs edən esselərində F.Şemaxer tərəfindən də ifadə edilən dilemma ilə üzləşirlər. Alman filosofun da izah etdiyi kimi, oxucular tərcümə olunmuş mətni tam şəkildə başa düşsün deyər, yazıçıya doğma olan dilin ruhunu başa düşməlidirlər və yazıçının özünəməxsus düşünmə və hissetmə tərzini görməlidirlər. Belə bir vəziyyətdə biz mürəkkəb seçim qarşısında qalıyıq. Onun yazdığı kimi: ya tərcüməçi yazıçıya mümkün qədər çox təkbəşinə buraxır və oxucunu yazıçıya yönəldir, ya da oxucunu mümkün qədər çox təkbəşinə buraxıb yazıçıya oxucuya yönəldir. Hər iki yol bir-birindən elə fərqlidir ki, mütləq onların birinə mümkün qədər ciddi şəkildə əməl edilməlidir, yoxsa hər iki-

sinin qarışıqından etibarsız bir nəticə alınar və belə olduqda müəllif və oxucunun qətiyyəni bir araya gəlməyəcəyi mənasına gəlir.

Fransız filosof adətən “anlamaq tərcümə etməkdir” deyə iddia edən Staynerin “Babildən sonra” adlı kitabının əsas tezisində müraciət edir. Təsvirin başlıca vəzifələrinə dillər, mədəniyyətlər, tərcümələrdə böyük fərqlər olduğu şərtlərdə mətn tərcüməsinin metodologiyası, inkişafı və qavrama probleminin tədrisi daxildir [2, s.8].

Qavrama, işarələrin mənasını dərk etmə sənəti kimi bir şüurdan ötürülür, səthi ifadə və işarənin sadə mənasını tanıma kimi məqsədlər vasitəsilə digər şüur tərəfindən qavranılır. Qavrama prosesi işarələrin yazıdakı forması əsasında söz əmələ gətirmə prosesi ərzində meydana gəlir. Əslində semantik mənalara nisbətən sərbəstdir və izahın sonu kimi subyektin mövqeyi, öz dinamik və şəxsi keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, mətdə sadəcə sadə ifadələrin xətti ardıcılığı deyil, onun həm də ümumilikdə müxtəlif yollarla yaradıla bilən əsaslı bütövlüyü var. Filosof bu cəhətdən təsvirlərin çoxluğunun və hətta onlar arasında anlaşılmazlığın nöqsan və qüsur olmadığını, lakin qavrama üstünlüyünün tərcümənin məğzini formalaşdırdığını izah edir. Burada biz leksik çoxmənalılıqdan danışdığımız kimi mətni çoxmənalılıqdan da bəhs edə bilərik. Sözsür, Yakobs, Yaus kimi mətn qavrama nəzəriyyəçiləri məqalənin interpretasiya məsələsini bütün zamanlar üçün araşdırıb, sübuta yetiriblər. Rikör vurğulayır ki, dünyanın aktiv dilləri arasında istənilən mətn oxuna və çox yöndə qavranıla bilər. Müəllifin məqsədi öz şəxsi izahlarını üstün tutan oxucular üçün anlaşılmaz ola bilər və mətnin öz-öz-lüyündə bir semantik sərbəstliyi də var. Mətnin qavrama sənətində ustallaşmaq fəlsəfənin məqsədidir. O, “daha yaxşı qavrama üçün daha çox izah etməy”in vacib olduğunu vurğulayır [2, s.15]. Rikörün perspektivinə görə tərcümə təkə qoruyub saxlama funksiyası icra etmir, o, həmçinin ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. Digər mədəniyyətə translyasiya və imensiya Platon və Husserl tərəfindən təsdiqlənən “başqa” imicinin quruluşuna kömək edir.

“Başqa”nın mövcudluğu təkə ünsiyyətdə vacib faktor deyil, o, həmçinin intersubyektiv şərait və yaradıcılıq keyfiyyətidir. Başqalarına, auditoriyaya görə nətiq izahat verir, yeni izahlar təklif edir, eyni şeyi başqa şəkildə etməyə cəhd göstərir.

Beləliklə, tərcümənin fəaliyyəti söz səviyyəsindən cümlə, mətn, mədəni toplum səviyyəsinə varmağa deyil, əksinə hər hansı mədəniyyətin mənəvi ruhanun dərinliklərinə nüfuz edərək, tərcüməsi yenidən mətdən cümləyə, oradan da sözə qədər dərinliyə gedir. Təsviri nəzəriyyəçi fəlsəfi mətnlərin tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirir. Öz müsahibəsində tərcümədən bəhs edərkən o, tərcümə sahəsini aşağıdakı kimi təsvir edir: Fəlsəfi əsərin tərcüməsi tərcüməçiyə əlavə çətinliklərə səbəb olacaq bir çox problemlərlə müşayiət olunur. Fəlsəfədə hər bir söz dərin semantik vurğuya malikdir. Fəlsəfi terminlərin tarix boyu inkişaf etmiş xüsusi mənalara var. Dünya fəlsəfəsində başlıca məfhum olan “loqos” sözünü illüstrasiya kimi istifadə edək. Bu söz çoxsaylı alimlər tərəfindən istifadə edilmiş, lakin bu sözün mənası heç vaxt birmənalı olmamışdır. Bu vəziyyətdə problem müxtəlif kontekstlərdə terminlərin ekvivalentliyində deyil, əksinə sözün tarixən dəyişməsidir. İkincisi, Rikör fikirləşir ki, fəlsəfi terminlər, bir qayda olaraq, yeni formalaşmayıb, ədəbi dildən eyhamlanmışdır. Fəlsəfi kontekstdə ümumi istifadədə olan

söz xüsusi məna qazanır. Nəzəriyyəçi belə açıqlayır: gəlin, məsələn, ümumi bir fransız sözü “etre” feilini götürək. Söz olmaq, mövcud olmaq, baş vermək, iştirak etmək mənasını verir və eyni zamanda mövcudluq, olunma, əşya, obyekt mənalara da var.

Müəlliflər fəlsəfi problemləri formalaşdırarkən sözlərdən istifadə edərək onları fəlsəfi terminlərə çevirirlər. Çoxsaylı məfhumların ilk baxışdan görünən sadə mənalara baxmayaraq, onların nəzəri çevrəsini bərpa etmək olduqca çətin-dir, ideya, fenomen, təmsilçilik, peyda olma kimi sözlər müxtəlif fəlsəfi əməllərə nəzərən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Rikör problemə özünün orijinal həllini təklif edir: hepostulateza - tərcümənin mümkünlüyü. Sərbəst əxlaqi müstəqil hərəkətlərin mövcudluğunu praktik təsdiqi əsasında mənəviyyəti mühafizə edən Kant kimi, hermenevtikanın nəzəri mü-təxəssisi tərcümənin mümkünlüyünün praktik təsdiqi olduğunu bəyan edir: Tərcümə kimi bir şey olduğundan bu, əlbəttə, mümkündür. Əgər bu mümkündürsə, yəni, müxtəlif dillərin altında itmiş orijinal dilin izini daşıyan gizli strukturlar mövcuddur, biz yenidən aşkara çıxarmalıyıq, yaxud da əsas kodlardan, ümumi strukturlardan və ya dediyimiz kimi mücərrədliklərdən ibarət yenidən təşkilə nəzarət etməliyik. Dünya mədəniyyətində ümumi, anlaşılıq, qlobal ünsiyyət vasitəsi ola biləcək bütün insanların başa düşə biləcəyi bir dil yaratmaq üçün bir sıra cəhd-lər edilmişdir. Bu ideyanın tərəfdarları izləri ən müasir dillərdə tapıla bilən və ya tarix boyunca təbii şəkildə yaranan dillərin uyğunluğunda açıq-aşkar mücərrəd xarakterli strukturların ortaq cəhətini müəyyən etmək üçün və bu cür strukturlar əsa-sında yeni bir universal dil yaratmaq üçün insanlığın “primo genial shared proto” dilinə qayıtmağı təbliğ edir. Leibniz bu fikri ifadə edən ilk şəxslər arasındadır və o, bütün dillər və konstruktiv qaydalar toplusu üçün vahid bir leksik sistemin inkişafını tələb etdi. F.Şleirmaxer, U.Benjamin, U.Eko kimi digər filosoflar da bənzər yolu izləmiş, məntiqi və linqvistik qüsurları fəal dillərdən təmizləməyə və anlaşılq-lı, vahid, dəqiq və ifadəli dil yaratmağa çalışmışlar. Məntiq sahəsində A.N.Xuom-ski və onun ardıcilları süni təsirlə formalaşmış dilin inkişafı üzərində işləmişlər. Rikörün fikrincə, məsələ iki səbəbə görə tamamlanmamış qalır. Birincisi, simvol və obyekt arasındakı və daha geniş mənada, müxtəlif insanların dil və dünyagörü-şü arasındakı ümumi bərabərliyin daxil olduğu universal dilin leksikası verilənlər bazasının yaradılmasıdır ki, bu, qeyri-mümkündür. İkincisi, universal dil bütün fərqli dil daşıyıcıları üçün anlaşılıq və sərbəst olmalıdır. Ancaq davamlı inkişaf edən bir çox dillərdə ifadə edilən bitib-tükənməyən insan düşüncəsini formalaşdır-mağı və tənzimləməyi bacarmayı gözləmək qeyri-realistikdir. Buna görə də, filo-soflar aşağıdakı nəticəyə gəlirlər. Məxəz mətni tam və təhrifsiz şəkildə əks etdirən tamamilə ekvivalent tərcümə demək olar ki, qeyri-mümkündür. Mükəmməl tərcü-mə məxəz mətnin hədəf dilinə maksimum dəqiq, lakin eyni olmayan şəkildə ötti-rülməsini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, tərcümənin hermenevtikal konsepsiyası-nun təsdiqlənməsinə görə, ekvivalent tərcümənin mümkünlüyü prinsipini qəbul et-mək lazımdır. Müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı mənəvi mübadilənin missiyası mütləq tərcümənin mümkünlüyünün nəzəri fərziyyəsini tələb edir. Bundan əlavə, “mütləq tərcümələr tam ekvivalentliyi nəzərdə tutur” [7, s.24]. Bu halda ekviva-lent anlayışı orijinal və tərcümə arasındakı uyğunluğun mövcudluğunu nəzərdə

tutmur. Əksinə, bir xarici dildə müəllifin mətninin hərfi tərcüməsi, əslində, mətnin məzmununu təhrif edir və buna görə də qeyri-adekvatdır. Mütləq tərcümə -“adekvatlıq olmadan ekvivalentlikdir” [7, s.25]. Rikör izah edir ki, “mütləq tərcümə üçün heç bir mütləq meyar yoxdur”. Lakin, nəzəri olaraq belə bir meyarın olduğunu qəbul etsək, o “məna eyniliyi” olmalıdır [2, s.20]. Beləliklə, tərcümə prosesində yalnız sözlər, bu sözlərin daşdığı informativ fikir yükü deyil, onların arxasında implisit şəkildə ifadə olunan dəyərlər və daha dəqiq desək müxtəlif adət-ənənələrin, maddi və mənəvi dəyərlərin toplusu olan mədəniyyətlər transformasiya edilir. Əlbəttə, tərcümə sənətinin yalnız sözün dar mənasında, xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmadığı dəfələrlə qeyd olunmuş və dahi Göte tərcümə sənətini yad ölkə ilə tanışlıq adlandırmış və qeyd etmişdir ki, tərcümənin son məqsədi yadlıqla doğmalığı, tanınanla tanınmayı bir-birinə yaxınlaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aspects of Language and Translation. [New edition 1992]. London: Oxford University Press. Stolze R. 1992.
2. Charles E. Reagan, Paul Ricoeur: His Life and His Work. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
3. David M. Kaplan. Ricoeur's Critical Theory. Albany, SUNY Press, ed. (2008), Reading Ricoeur, Albany: SUNY Press. 2003.
4. Gadamer H-G. Truth and Method. [German original 1960. Translated by W. Glen-Doepel and revised by Weinsheimer J., Marshall D. G. Second revised edition]. New York: Crossroad publishing. 1990.
5. Stuttgart: Reclam. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, IL: University Press. 1987.
6. Schleiermacher F. Hermeneutics and Criticism and other Writings. [German original 1838. Translated and edited by A. Bowie]. Cambridge: University Press. 1998
7. The Translator's Approach – Introduction to Translational Hermeneutics. Theory and Examples from Practice. Berlin: Frank & Timme. Tiselton A. C. 2006.
8. Umberto Eco. Interpretation and overinterpretation, Cambridge University Press, 1992.

Summary

Hermeneutic conception and equivalency in translation

This article deals with the hermeneutic conception and equivalency in translation. The translator's work is based in hermeneutics, since one needs to understand the text without necessarily being a member of the original addresses. Whereas authors often speak intuitively about their topics, translators will particularly focus on the language form, in order to achieve precision in their writing. Of course, numerous studies on language and translation have already been published. However, often their focus is only on external subject matters or specific features, such as different cultural concepts, stylistic qualities, analysis of macrostructure, the problems of lexicography, etc.

Резюме

Герменевтическая концепция и эквивалентность в переводе

В статье говорится о герменевтической концепции и эквивалентности в переводе. Работа переводчика основана на герменевтике, так как ему необходимо понять текст, не будучи носителем языка оригинального текста. Авторы очень часто

интуитивно говорят о своих работах, в то время как, переводчики в частности сосредотачиваются на форме языка, чтобы достичь точности в письме. Конечно же, много пособий по языку и переводу уже были опубликованы. Однако, они часто сосредотачиваются на внешних вопросах материала или же специфических чертах, таких как культурные концепции, стилистические качества, анализ макроструктуры, проблемы лексикографии и т.д.